

Якуша Вікторія Ігорівна, аспірантка філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
e-mail: viktorija.profi@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-3552-9866

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА РЕЛІГІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНФЛІКТУ МІЖ ПРИРОДНИМ ТА ПОЗИТИВНИМ ПРАВОМ

У статті здійснено спробу окреслити сучасний стан конфлікту між державою та індивідом як носієм унікального релігійного досвіду. За допомогою посилань на судову практику національних судів та міжнародних судових органів зацентовано увагу на точках виникнення конфронтації між природним правом людини на свободу віросповідання та позитивними правами громадянина, виконання яких вимагає держава.

Ключові слова: *релігійний досвід, свобода віросповідання, держава, позитивне право, природне право.*

Постановка проблеми. У цій статті досліджуватиметься питання співвідношення релігії та права. Оскільки сфера наших наукових інтересів лягає у площині вивчення феномену релігійного досвіду, нас передусім цікавитимуть прояви такого досвіду у праві, право на такий досвід, відношення держави та правові конструкції, які застосовуються щодо релігійного досвіду. Свобода віросповідання є базовим наднаціональним правом людини. Але будь-яка свобода закінчується там, де починаються обмеження. Такі обмеження часто створюють низку дискусійних питань довкола припустимості втручання держави в діяльність релігійних організацій та порушення державою особистісних ціннісних меж людини, побудованих на її переконаннях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікавими в заданому контексті є роботи вітчизняних дослідників Д. О. Вовка [1], М. М. Колиби [2] (досліджували досвід взаємодії між релігією (церквою) та державою, виходячи із правового поля конфлікту та взаємодії), Л. Г. Конотоп [3], Г. С. Єрмакової [4] (філософське осмислення ролі релігійності в соціокультурному та політичному контексті), у світовій думці подібні питання досліджували Р. М. Дворкін [5], Ю. Габермас [6] (ішлося про філософію права, про право на свободу совісті як абсолютні права індивіда).

Формулювання цілей. Як насправду пов'язано правові норми зі свободою віросповідання? І як держава вирішує конфлікт приватного і публічного, якщо в його центрі опинились релігійні переконання? Щоб відповісти на ці питання, ми лише поверхнево торкнемось нормативної складової та емпіричного матеріалу для цієї розвідки – тематичної судової практики, а також соціальних проблем, які породжуються конфліктом між декларованим правом на свободу віросповідання та реальним станом дотримання такого права. Ми маємо на меті означити філософські проблеми в цій площині і запропонувати їхнє релевантне вирішення.

Виклад основного матеріалу. У своєму рішенні від 27 грудня 2022 р. Конституційний Суд України (КСУ) зазначає про право мати, приймати та полишати релігію (*forum internum*), а також сповідувати її (*forum externum*) [7]. Але цікавим є подальший перебіг думок, за яким правники поділяють свободу віросповідання на два аспекти – внутрішній та зовнішній, відповідно до вищезгаданих прав. У цьому контексті КСУ зазначає про те, що внутрішній аспект є абсолютним правом, а отже, не може підлягати обмеженню. А ось обмежити зовнішній аспект держава має право. У рішенні також ідеться про те, що держава має право застосовувати обмежувальні заходи з міркувань громадського порядку, а також національної безпеки. Тут КСУ, зокрема, посилається на рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ilyin and Others v. Ukraine» від 17 листопада 2022 р., у якому, по суті, ставить публічний інтерес над приватним у питанні встановлення назви релігійної організації.

Спробуємо проаналізувати зазначене. Тобто із судового рішення КСУ випливає, що держава узагалі переймає на себе роль вершителя думок, переконань, уподобань і всього того, що може охопити в собі категорія ментального. Бо як інакше трактувати ось це твердження про те, що «внутрішній аспект є абсолютним правом, а отже, не може підлягати обмеженню»? З огляду на те, що далі суд починає говорити про обмеження, на які держава має право, логічно припустити, ніби ось те абсолютне право людині надається теж державою. Але ж ні. Мова про такі ж природні права, як і право на життя. Хіба це право на життя дає держава? Ні, це право саме тому закріплено в Конституції, що воно є апіорною властивістю людини.

За аналогією слід запитати: якщо народжується нова людина, то чи підтвердження цього факту державою робить людину людиною? Очевидно, що ні. Держава фіксує для себе появу громадянина, тобто отого зовнішнього прояву, про який зазначав КСУ. Саме з цієї сторони зацікавить у подальшому людина державу – як громадянин, який діє, – його діяльність буде обмежуватись, каратись, оподатковуватись тощо. Тож слід погодитися з тим, що внутрішнє абсолютне право – це не те, що дозволено людині, навіть у статусі громадянина, а це те, з чим вона народилась. Релігійні переконання, політичні вподо-

бання, думки людини – усе те, що знаходиться поза межами соціальної дії, – це те, до чого державі торкатись узагалі заборонено. В ідеалі, внутрішнє не потребує захисту. Бо віра, думка, переживання – це те, за чим не встановиш НСРД. Чому стільки уваги приділяється тому аспекту, на який нібито суд і не зазіхав? Тому, що це підсилює усі наступні тези КСУ. Це гра у пряник та батіг, де в якості пряника опинилося природне право, знову наголосимо – не встановлене, не закріплене і не подароване, а очевидне і апіорне.

Тож більш припустимим був би поділ свободи віросповідання як права вже не природного, а гарантованого Конституцією, а отже, й державою, на кілька зовнішніх аспектів. На ті, які є адекватними і співмірними з інтересами соціуму, та ті, які виходять за межі такої адекватності.

Релігійний досвід та право починають суперечити одне одному тоді, коли обов'язок, який належить виконати, стає неможливим для виконання особою, яка має певні принципові переконання, закріплені традицією та вкорінені до свідом. Так, у своїй роботі «Religion Without God» [5, с. 128] Рональд Дворкін звертає увагу на один важливий аспект, пов'язаний із релігією та правом. Ідеться про право на звільнення від проходження військової служби, виходячи з релігійних переконань. У національній судовій практиці є достатньо рішень у цій сфері. Зокрема, у справі № 307/1184/22 [8] суд став на сторону віруючого, зазначивши, що його заява про заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою «не може розцінюватися, як ухилення від призову під час мобілізації».

Однак проблемним у цій категорії справ є питання доказів. Тобто спиратись на свої релігійні переконання замало, потрібно знайти їм цілком фактологічні підтвердження. Це, своєю чергою, відсилає нас знову до зовнішнього аспекту прояву релігійних переконань. У такому разі цілком логічно, що, обмежуючи громадян у свободі зовнішнього вираження та вибору на користь тієї чи іншої релігійної організації (а, як ми пам'ятаємо із вищезгаданого рішення КСУ, держава має право на обмеження *forum externum*), держава в такий спосіб обмежує й можливість громадян надати об'єктивні докази на підтвердження заявлених релігійних переконань. Адже уявімо ситуацію, у якій діяльність релігійної організації підпадає під заборону в межах країни. Згодом колишнього члена цієї релігійної організації, який упродовж багатьох років брав участь у її діяльності, мобілізують. То чи підпадатиме в такому разі його релігійний досвід під право на альтернативну службу, якщо релігійна організація вже не є діючою? Навряд його переконання можуть розв'язатись у той самий момент, коли релігійна організація юридично припинить своє існування. Це, своєю чергою, ставить у залежність людину від суто формальних факторів, це, зрештою, змушує конкретно відносити себе до однієї з діючих в межах країни релігійних організацій.

До речі, сам Р. Дворкін акцентує увагу [5, с. 134] на тому, що Верховний Суд США був вимушений розглянути питання про існування права на альтернативну службу, виходячи з релігійних переконань у атеїстів. І суд дійшов висновку про те, що атеїсти також не позбавлені такого права. Цікаво, як тоді їм слід наводити докази на підтвердження таких переконань? Достатньо постів у соціальних мережах чи необхідно щось вагомніше – на зразок членства в руху Brights? І чи доцільно говорити тоді про те, що правом на альтернативну службу можуть скористатися лише певні категорії осіб? Бо якщо це право є у вірянина та атеїста, то позбавленими такого права лишаються лише агностики.

Але військова служба – це не єдине місце перетину релігії та права, внутрішнього та зовнішнього, індивідуального та соціального. Наступне перехрестя зачіпає інший обов'язок, у якому є посягання на повноту реалізації права на свободу віросповідання. Ідеться про відмову від подачі декларації про майновий стан і доходи. Точніше, суть полягає не в самій подачі декларації, а у способі її подачі – в електронному вигляді з використанням Електронного цифрового підпису. Антикорупційні органи зазначали, що «будь-який приватний інтерес судді, в тому числі щодо віросповідання, не може впливати на суспільний інтерес на рівні держави» [9], та знову, як і КСУ, заговорили про обмеження: «...особа, приймаючи рішення про зайняття відповідної посади, погоджується з тим, що наслідком такого вибору буде й покладення на неї додаткових обов'язків та обмежень» [Там само]. Вищий антикорупційний суд також у своєму рішенні у справі №991/5479/22 [10] звернув увагу на те, що в особі є право вибору і воно, по суті, зводиться до такого: дотримуватись обов'язку та обмежувати таким чином реалізацію власних релігійних переконань, будучи публічною особою або ж повною мірою реалізувати своє право на свободу віросповідання, будучи при цьому фізичною особою.

Це, з першого погляду, виглядає доволі логічно для риторики світської держави, якою є Україна. Але якщо прослідкувати дещо глибше за цим ходом думок, стане зрозуміло, що повноцінна реалізація особистості неможлива, якщо вона має бодай якісь релігійні переконання. Віруючим, чії релігійні переконання мають реальний вплив на їхні ціннісні орієнтири та щоденні практики, відводиться роль «маленької людини». Тобто не публічної, а фізичної особи, найманого працівника, погляди якого ніяк не позначаються на продуктах його праці.

Усі ці згадані і легітимовані обмеження зовнішніх проявів права на свободу віросповідання підштовхують до висновку про те, що держава загалом та судова влада зокрема вже обрали єдину правильну модель стосунків людини із Богом, яка пояснюється принципом: «Бог у душі». Хоча такого об'єкта володіння, як «душа», не передбачено чинним законодавством, саме в ній

пропонується реалізувати свій внутрішній аспект права і там залишитись «сам на сам» зі своїми релігійними почуттями, переживаннями та переконаннями.

У світовій судовій практиці та й законодавчих реаліях окреме місце займають спори, у яких розглядається право чи то його відсутність на зовнішні, символічні й навіть буденні прояви релігійності. Якщо вище йшлося про ситуаційні аспекти обов'язку, який не виконується, то нижче йтиметься, скоріше, про зобов'язання, що виникають по відношенню до осіб уже за фактом слідування певним релігійним традиціям та практикам.

Європейський суд із прав людини (ЄСПЛ) у своєму довіднику із застосування ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [11] звертає увагу на скарги «щодо обов'язку тимчасово зняти елемент одягу, що має релігійне значення», кожному з яких було відхилено у зв'язку з тим, що такий обов'язок був умотивований міркуваннями безпеки. До прикладу, йшлося про необхідність зняти тюрбан для того, аби одягнути шолом («X. проти Сполученого Королівства») та сфотографуватися з непокритою головою для офіційних документів («Karaduman проти Туреччини», «Mann Singh проти Франції»). Тут все пояснювалося правилами безпеки та ідентифікацією особистості. Судячи з усього, у протилежному випадку осіб знову ж таки чекали обмеження. Тобто без шолому немає права бути водієм, а без документів – немає права на отримання документа, що посвідчує особу.

Однак по-різному в контексті кожної окремої ситуації ЄСПЛ сприймав заборону на носіння хрестика. У справі «Eweida і Інші проти Сполученого Королівства» було констатовано порушення, коли працівницю звільнили за відмову сховати хрестик, хоча демонстрація іншими працівниками релігійних символів інших течій під заборону не підпадала. У цьому випадку є яскраво виражена дискримінація, яку й було, зрештою, констатовано. Натомість, коли відповідна заборона стосувалась медсестри (їй, до речі, було дозволено носити хрестик будь-як, аби при цьому на зовні не визирав ланцюжок), це не трактувалось як порушення. Адже у другому випадку йшлося про ймовірність травмування самої медсестри або пацієнта у випадку його невірної поведінки.

Але толерантність по відношенню до різних релігійних традицій не завжди має такий вигляд, як може здаватись на перший погляд. Так, у справі «Dahlab проти Швейцарії» ЄСПЛ [Там само] визнав обґрунтованою заборону вчительці державної початкової школи носити ісламську хустку на роботі. При цьому суд виходив із такого: «...носіння ісламської хустки, “вочевидь чужого символу”, важко примирити з вихованням толерантності, поваги до інших і, особливо, рівності статей і заборони дискримінації, які в демократичному суспільстві кожен викладач має передавати своїм учням».

Це рішення ЄСПЛ є цілком суголосним із законом, прийнятим у Франції в 2004 р., – він забороняє викладачам, учням, студентам та державним службовцям відкрито заявляти про свою релігійну приналежність завдяки символам чи традиційним головним уборам. Хоча це ніяк прямо не впливає на виконання професійних обов'язків, але це ще один приклад (вище ми вже згадували про декларування та статус публічної особи), коли особу з релігійними переконаннями намагаються витіснити з системи. Варто визнати, що тут знову ж таки право вибору у громадянина є. Але воно обмежує або релігійність, або соціальність. Доводиться обирати між тим, бути мусульманкою і носити хустку чи бути викладачем і позбавитись релігійних повсякденних практик.

Цікавий прецедент стався нещодавно і в спортивній сфері. Португальський футболіст Кріштіану Роналду, граючи у складі команди Аль-Наср, забив переможний гол, після чого на радощах перехрестився [12]. Усе б нічого, але за законами Саудівської Аравії заборонено публічно виражати свою приналежність до християнства. А якщо подібне вчиняє громадянин Саудівської Аравії, його можуть засудити до смертної кари. У засобах масової інформації зазначають, що футболістів Хуана Пабло Піно та Мірел Радой уже притягали до відповідальності за схожі «правопорушення». Так, перший не приховав свої татуювання з християнським змістом під одяг із довгим рукавом, а другий дозволив собі поцілувати татуювання-хрест після забитого голу. Вочевидь згадані випадки доводять те, що релігійні практики, які стають звичними для вірян, у момент їхнього виконання не піддаються спробам раціонально їх осмислити. Так, суперечність між нормами представників різних релігійних течій природно виникає просто через сам факт співіснування.

Чого не можна сказати, до прикладу, про існування такого журналу, як *Charlie Hebdo*, який сам себе позиціонує як видання, що висміює в тому числі релігійні групи, при цьому декларує, що обстоює свободу слова. Це, до речі, уже не приклад конфлікту імперативного права держави та декларативного права громадянина, а конфлікт двох різних за предметом прав рівнозначних між собою суб'єктів. Адже в одному випадку йдеться про право на свободу віросповідання, а в іншому – про право на свободу слова. Останнє, до речі, не передбачає свободу дискримінаційного слова. Саме через висміювання релігійної тематики в історії журналу є і судові позови, і навіть теракт.

Тож насамперед ми повинні розуміти природу релігійних конфліктів, у яких право та релігійний досвід накладаються одне на одне. Ці конфлікти природні чи штучні? Бо співіснування різних релігійних течій є нормальним явищем, у якому представники різних традицій повинні навчитись поважати досвід іншого. Водночас умисні дії призводять до конфронтації, у якій неод-

мінно має бути кращий та гірший – правий та неправий. До речі, КСУ в рішенні від 8 вересня 2016 р. [13] обстоював позицію, за якою релігійні організації не повинні зазнавати дискримінації порівняно з нерелігійними організаціями, а тому мирні зібрання і тих, і інших мають відбуватися за однаковим порядком.

Цікавим питанням передусім є: яким має бути ступінь втручання держави в релігійні погляди її громадян? Чи потрібні громадянам базові принципи релігійної безпеки? Якщо так, то хто саме їх буде встановлювати і виходячи з яких саме власних внутрішніх переконань? Для того, аби дати відповіді на ці запитання, потрібно насамперед визначити: чому релігійний досвід може вступати в конфлікт зі світськими законами? І якими проблемами переймається держава, яка обмежує право на свободу віросповідання?

Зрозуміло, що виникнення цих питань стало можливим завдяки відділенню церкви від держави і перетворенню держав на мультикультурний простір. Але навіть у секуляризованому суспільстві держава хоче скористатися моральністю громадянина і покладатися на цю моральність, забуваючи про те, що саме в її основу покладено релігійний досвід якщо не цього, то минулих поколінь.

Конфлікт виникає там, де зіштовхуються між собою універсальні, природні права та позитивне право. З однієї сторони опиняється людина як індивід, який сповнений свобод, що виборювались поколіннями протягом усієї історії людства. З іншої – держава, як держатель позитивного права і як уособлення влади, яка архаїчно схильна підкорювати. Тут важливо розглядати релігійну свободу як частину європейської традиції. Це більше, ніж право сповідувати певну релігію, – це право вірити в наддержавне чи позадержавне. Але розгледіти у громадянину людину та визнати ці її природні права історично, та й географічно вдавалось не завжди і не всім. Варто хоча б пригадати XVII ст., коли після релігійних війн намагались поєднати конфесію, політику і право. Тут конфесійність прив'язувалась до політичних інтересів. Утім принцип «*cujus regio, ejus religio*» проіснував недовго.

Саме тому виникає конфлікт між автономією особистості, її фундаментальними свободами та претензіями держави з її позитивним правом. Кожного разу, посягаючи на це право, держава знаходить казуїстичні пастки для того, аби виправдати таке посягання загрозою безпеки чи вторгненням в інформаційну сферу держави.

У різних державах застосовуються різні моделі співіснування держави і релігії. У згаданій уже в наведених рішеннях ЄСПЛ Франції спостерігається чітке розмежування між релігією та державою. Наприклад, із цього навчального року у Франції ще більш посилюються обмеження на носіння релігійних символів [14], цього разу під заборону потрапив і такий елемент одягу,

як абайя. Однак ця заборона стосується лише державних шкіл, водночас приватні школи, у тому числі школи певного релігійного спрямування, мають право встановлювати свої правила і під такі заборони не підпадають. Водночас у 2017 р. меру одного з французьких містечок заборонили встановлювати вертеп у мерії. Така логіка заборон та, навпаки, свободи релігії в межах її ніші спостерігається у Франції з початку ХХ ст., коли держава обрала курс на лаїцизм та прийняла закон про відокремлення держави від церкви.

У Німеччині держава не настільки відсторонена від релігії [15, с. 109–124]. Тут конституція гарантує релігійну освіту в державних школах. Між державою та церквами укладено низку договорів про співпрацю. Тут держава не може виражати прихильність до однієї з релігійних організацій, однак не може і приймати рішення на користь державного атеїзму. Конституційний суд тут визнав релігійні госпіталі такими, що не підпадають під закони про банкрутство. А приватні школи та дитячі садочки, які створені та утримуються релігійними організаціями, отримують державне фінансування. Тут, до речі, у державних школах дозволено носити релігійні символи, зокрема хіджаб. Окремою, не схожою на інші країни, є історія з податками. Тут церковний податок було введено в ХІХ ст., і тому церковний бюджет на 80% складається зі зборів цього податку. Свою чергою, церква сплачує певний відсоток цих податків державі.

Загалом дослідник Герхард Роддерс зазначає [Там само, с. 677–688], що відносини між державою та церквою в Європейському Союзі можна класифікувати за трьома типами. У першому випадку це є традиція, у якій головною роллю відводиться домінантній релігії, що є державною. За таким принципом відносини побудовано в Англії, Данії, Греції, Фінляндії. Другий тип – це чітке відмежування держави від релігії. Таку концепцію практикують уже згадувана Франція, а також Нідерланди, Ірландія. Третій тип відносин – це співпраця між державою та церквою в окремо визначених сферах, наприклад культурній, соціальній, освітній. До цього типу, зокрема, належать Бельгія, Італія, Австрія.

Г. Роддерс також звертає увагу на цікаве твердження [Там само, с. 683], що міститься в Лісабонському договорі. Тут спочатку згадується про релігійний спадок, а одразу після цього зазначається, що Європа «продовжить слідувати цивілізаційним шляхом». По суті, це означає, що традиція та минуле не можуть стати на заваді майбутньому. Це важлива теза, виходячи з якої Європі вдається зберігати роль релігії в секулярну добу і зберігати обличчя сьогодення без переписування вчорашньої історії. Україні цього напевно не вистачає. У результаті тут релігія виступає політичним маркером, нарис якого дуже швидко викреслюють історичний релігійний досвід. І хоча в Європі існує принаймні три узагальнених моделі взаємодії держави і релігії, Україна не застосовує жодну з них.

Якщо уважніше вчитатись у тексти рішень як національних судів, так і ЄСПЛ, можна помітити «благий намір», за яким людину намагаються убезпечити від введення в оману і надмірного впливу та домінування однієї релігійної течії. Це прослідковується як у рішенні про назву релігійної організації, так і в рішенні про заборону носити ісламську хустку. Але в результаті випадків, у яких релігійні чи довоколрелігійні почуття людини та її вразливість використовують організації, що позиціонують себе як релігійні, не стає менше.

Трохи з власного прикладу: навіть контекстна реклама від Google, після запитів, які вочевидь свідчили про бажання користувача познайомитися з науковими текстами щодо проблем філософії релігії, не запропонувала придбати свіжонадруковану літературу, а запросила до сайту однієї з релігійних організацій із закличками: «Не проживай це життя один. Дізнайся, що Бог тобі пропонує. Біблія пояснює, як знайти Бога». Це означає, що проблема уразливості людини зі складним релігійним досвідом, а почасти людини, яка вважає, що ніколи не мала релігійного досвіду, доволі поширена. Цією необізнаністю продовжують користуватись мімікровані під релігійні організації угруповання, які практикують прозелітизм, із метою наживитись на безпорадності людини, яка не отримала відповіді на поставлені фундаментальні запитання.

У США щороку підраховують показники щодо злочинів, учинених на ґрунті ненависті. Так, за доповненими показниками, які FBI опублікувало 13 березня 2023 р. [16], лише протягом 2021 р. відбулось 10 840 таких інцидентів. Із них 14,1% трапились унаслідок переслідування через релігійну упередженість. У звіті також зазначається, що кількість злочинів такого характеру за рік збільшилася на 11,6%. А це лише показники однієї країни, причому країни, яка позиціонує себе, як найбільш демократичну у світі.

Висновки. Тобто, з однієї сторони, ми маємо не завжди аргументовані обмеження, а з іншої – конфлікти, яких лише більше, відверту зневагу до релігійних почуттів іншого та комерціалізацію внутрішньої потреби в реалізації запиту на стосунки людини з Богом.

Навряд вирішенню цих проблем сприятиме посилення контролю держави за релігійними організаціями та їхніми членами. Де шукати корінь проблем, підкаже приклад з іншої сфери. У багатьох країнах світу, зокрема в Україні, доступними є такі фінансові продукти, як кредити (у тому числі миттєві кредити під шалені відсотки), казино, ставки. Часто це призводить до надмірних кредитних зобов'язань, що серйозно підривають фінансовий стан осіб, до ігрової залежності. Чи мотивують подібні випадки державу заборонити такі фінансові продукти? Ні. Чому? Бо в основі надання таких послуг лежить фундаментальний принцип – відношення людини до грошей, усвідомлення базових понять, фінансових наслідків та відповідальності за настання їх. Презумується, що повнолітня особа, якій ці послуги може бути надано, є до-

статньо обізнаною для того, аби усвідомлювати причинно-наслідковий зв'язок у разі отримання цих послуг. Це зазвичай називають фінансовою грамотністю.

Тож доречним було б утілити в життя поняття релігійної грамотності. Це дещо співзвучно з ідеєю Дена Деннета [17], який запропонував вивчати історію всіх релігій світу на рівні з іншими шкільними дисциплінами, що, зрештою, мало би привести до максимальної толерантності в питаннях релігійної свободи. Однак цього замало. Замало навчити орієнтуватися лише у відмінностях релігійних традицій та їхніх переконань. Потрібно дати фундамент – розкрити зміст поняття самого релігійного досвіду, окремо від цих традицій. Дати міжнародну законодавчу базу, яка стосується того ж права на свободу віросповідання. Адже жоден із нас не належить ані конкретній державі, у якій народився, ані конкретній релігійній традиції, у якій міг опинитись через певні життєві обставини. Саме тому людина повинна знати про свої права, навіть якщо (і особливо якщо) вони обмежуються тією релігійною традицією, у якій вона опинилась. Сьогодні ж екстремізм можливий і зі сторони віруючих один на одного, і на рахунок атеїстів, і навпаки.

На базі такого фундаменту медіація стане можливою не лише як правовий інструмент вирішення конфліктів між бізнесменами чи колишнім подружжям, а й між представниками різних конфесій, між віруючими та атеїстами. Нас із дитинства вчать шукати відмінності на двох зображеннях, нас вчать шукати «зайве» в логічному ряду, замість того, аби шукати схоже та спільне. Ніякі квоти в парламенті не зроблять толерантність більш реальною, ніж пошук спільного фундаменту.

У ХХІ ст., попри декларовані толерантність, релігійну свободу та лібералізм, ми все ще маємо високі показники злочинів, вчинених через нетерпимість, та війни, які ґрунтуються на шовінізмі, релігійній ненависті. Але якщо ми почнемо змінювати свідомість з усвідомлення базових понять, із пошуку спільного, не через обмеження, а через усвідомлення стосунків Бог – людина, цілком може статись так, що наші діти не захочуть взяти до рук зброю через те, що хтось носить хрестик, а хтось тюрбан, хтось кіпу, а хтось просто наукову літературу в рюкзаку. Ці «відмінності» на картинках стануть неважливими, натомість важливими стануть спільні цінності – життя, свобода, стан природи. Для цього важливо також позбутися стереотипу, за яким «я кращий», тому що «хтось гірший».

Сьогодні ж, попри заявлене право на свободу віросповідання, носієм, держателем та надавачем цього права виступає держава. Громадянин виступає як безбарвна обгортка людини зі зручним для держави змістом. Він стає всього лише інструментом, саме тому абсолютні права на зразок права на свободу віросповідання стають декларативними принципами. Адже інструмент не повинен бути унікальним, його досвід не повинен відрізнятись від досвіду інших

людей, а практики, що мали релігійне забарвлення, мають стати соціальними практиками. Це перенесення культу, страху та відчуття власної гріховності просто через сам факт народження до адресату у вигляді держави – результати відмови від «опіуму народу», відмови, зрештою, від самого себе.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк Д. О. Як українські суди баланують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості. *Право і громадянське суспільство*. Київ, 2014. Вип. 3. С. 4–37
2. Колиба М. М. Свобода віросповідання: філософсько-правовий вимір : дис. ... д-ра філос. наук у галузі права. Львів, 2020. 248 с.
3. Конотоп Л. Г. Філософсько-релігійні інтерпретації концептів «становлення» і «цілісність» людини. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. Київ, 2018. Вип. 2. С. 12–15.
4. Єрмакова Г. С. Релігійні норми як морально-етична домінанта правової свідомості. *Наше право*. Київ, 2017. Вип. 4. С. 188–193.
5. Dworkin R. M. *Religion without God*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2013. 180 p.
6. Habermas J. *Politik, Kunst, Religion: Essays über zeitgenössische Philosophen*. Stuttgart : Reclam, 1978. 150 p.
7. Рішення Конституційного Суду України від 27.12.2022, судова справа № 1-13/2019(374/19). URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777> (дата звернення: 14.09.2023).
8. Рішення Тячівського районного суду Закарпатської області від 20.03.2023, судова справа № 307/1184/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109648055> (дата звернення: 14.09.2023).
9. Національне агентство з питань запобігання корупції. Релігійні переконання публічних діячів – не причина для неподання електронних декларацій. *НАЗК : офіц. сайт*. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/religijni-perekonannya-ne-pruchynadlya-perodannya-e-deklaratsij/> (дата звернення: 14.09.2023).
10. Рішення Вищого антикорупційного суду від 14.03.2023, судова справа № 991/5479/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109548120> (дата звернення: 14.09.2023).
11. Довідник із застосування статті 9. Свобода думки, совісті і релігії. *Європейський суд з прав людини*, 2015. 81 с. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_9_UKR (дата звернення: 14.09.2023).
12. Роналду загрожує арешт у Саудівській Аравії. *Кореспондент*. 2023. 11 серп. URL: <https://ua.korrespondent.net/sport/football/4614615-ronaldu-zahrozhuie-aresht-u-saudivskii-aravii> (дата звернення: 14.09.2023).
13. Рішення Конституційного Суду України від 08.09.2016 № 1-13/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924> (дата звернення: 14.09.2023).
14. France to ban female students from wearing abayas in state schools. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-66634890> (дата звернення: 14.09.2023).

15. Robbers G. State and Church in the European Union. Baden-Baden : Nomos Verlagsgesellschaft mbH and Co., 2019. 688 p. <https://doi.org/10.5771/9783845296265> (дата звернення: 14.09.2023).
16. FBI Releases Supplemental 2021 Hate Crime Statistics. *FBI*. URL: <https://www.fbi.gov/news/press-releases/fbi-releases-supplemental-2021-hate-crime-statistics> (дата звернення: 14.09.2023).
17. Dennet D. C. TEDTalks. Dan Dennet. Let's teach religion. TED, 2006. URL: https://www.ted.com/talks/dan_dennett_let_s_teach_religion_all_religion_in_schools (дата звернення: 14.09.2023).
18. Questions and Answers on Restrictions on Religious Dress and Symbols in Europe. *Human rights watch*. URL: <https://www.hrw.org/news/2010/12/21/questions-and-answers-restrictions-religious-dress-and-symbols-europe> (дата звернення: 14.09.2023).

REFERENCES

1. Vovk, D. O. (2014). Yak ukrainski sudy balansuiut relihiinu svobodu: analiz u konteksti svitskosti. *Pravo i hromadianske suspilstvo – Law and civil society, issue 3*, 4–37 [in Ukrainian].
2. Kolyba, M. M. (2020). Svoboda virospovidannia: filosofsko-pravovyi vymir. *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
3. Konotop, L. H. (2018). Filosofsko-relihiini interpretatsii kontseptiv «stanovlennia» i «tsilisnist» liudyny. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Filosofii. Kulturolohiia – Bulletin of the National Aviation University. Philosophy. Culturology, issue 2*, 12–15 [in Ukrainian].
4. Yermakova, H S. (2017). Relihiini normy yak moralno-etychna dominanta pravovoi svidomosti. *Nashe pravo – Our law, issue 4*, 188–193.
5. Dworkin, R. M. (2013). Religion without God. Cambridge, MA: Harvard University Press.
6. Habermas, J. (1978). Politik, Kunst, Religion: Essays über zeitgenössische Philosophen. Stuttgart: Reclam.
7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 27.12.2022, sudova sprava № 1–13/2019(374/19). URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777> [in Ukrainian].
8. Rishennia Tiachivskoho raionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti vid 20.03.2023, sudova sprava № 307/1184/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109648055> [in Ukrainian].
9. Natsionalne ahentstvo z pytan zapobihannia koruptsii. Relihiini perekonannia publichnykh diiachiv – ne prychna dlia nepodannia elektronnykh deklaratsii. *Ofitsiyni sait NAZK*. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/religijni-perekonannya-ne-prychynadlya-nepodannya-e-deklaratsij/> [in Ukrainian].
10. Rishennia Vyshchoho antykoruptsiinoho sudu vid 14.03.2023, sudova sprava № 991/5479/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109548120> [in Ukrainian].

11. Dovidnyk iz zastosuvannya statti 9. Svoboda dumky, sovisti i relihii (2015). Yevropeiskyi sud z prav liudyny. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_9_UKR [in Ukrainian].
12. Ronaldu zahrozhuie aresht u Saudivskii Aravii. *Korespondent*. URL: <https://ua.korrespondent.net/sport/football/4614615-ronaldu-zahrozhuie-aresht-u-saudivskii-aravii> [in Ukrainian].
13. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 08.09.2016 № 1-13/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924> [in Ukrainian].
14. France to ban female students from wearing abayas in state schools. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-66634890>
15. Robbers, G. (2019). State and Church in the European Union. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft mbH and Co. <https://doi.org/10.5771/9783845296265>
16. FBI Releases Supplemental 2021 Hate Crime Statistics, FBI. URL: <https://www.fbi.gov/news/press-releases/fbi-releases-supplemental-2021-hate-crime-statistics>
17. Denet, D. C. (2006). TED.Talks. Dan Denet Lets teach religion. TED. URL: https://www.ted.com/talks/dan_dennett_let_s_teach_religion_all_religion_in_schools
18. Questions and Answers on Restrictions on Religious Dress and Symbols in Europe, Human rights watch, URL: <https://www.hrw.org/news/2010/12/21/questions-and-answers-restrictions-religious-dress-and-symbols-europe>

Yakusha Viktoriya Igorivna, graduate student of the Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN THE STATE AND RELIGION THROUGH THE PRISM OF THE CONFLICT BETWEEN NATURAL AND POSITIVE LAW

The article attempts to outline the current state of the conflict between the state and the individual as a bearer of a unique religious experience. With the help of references to the judicial practice of national courts and international judicial bodies, attention is focused on the points of confrontation between the natural human right to freedom of religion and the positive rights of the citizen, the fulfillment of which is required by the state.

Keywords: *religious experience, religious freedom, state, positive law, natural law.*

